

Сергій ТАРАНЕЦЬ (Київ)

З історії книжкових зібрань Пилипонівської старообрядської громади м. Бершадь на Вінниччині (За матеріалами історико-археографічних та етнографічних експедицій)

Давній книжковий фонд, зосереджений у місцях компактного проживання старообрядців в Україні, є невід'ємною складовою частиною національної книжкової культури. Починаючи з середини ХХ ст. він привертає дедалі більшу увагу дослідників, котрі здійснили десятки археографічних, етнографічних, фольклорних та діалектологічних експедицій. Стародруки й рукописи Пилипонівської Покровської громади до цього часу слугують яскравим зразком історичної спадщини, що разом з етнографічними артефактами (одягом, знаряддями праці, світлинами тощо) виступають важливими джерелами дослідження повсякденної історії та побуту, мікроісторичних і культурно-антропологічних студій.

Розташована з 1966 р. в межах м. Бершадь колишня слобода Пилипонівка-Бершадська була заселена російськими старообрядцями приблизно на початку ХVIII в., паралельно із заснуванням чоловічого старообрядського* монастиря в с. Куренівці, що входила тоді до складу Чечельницького ключа Брацлавського воєводства. Старообрядці Пилипонівки хоч і проживали у сільській місцевості, але ніколи не були селянами, від самого початку отримали статус міщан, приписуючись до різних міст Поділля та Бессарабії, особливо тоді, коли Правобережна Україна ввійшла до складу Російської імперії¹. У ХІХ – на початку ХХ ст. добробут членів громади істотно зріс, що призвело до виділення з їхнього середовища купецького стану, представники якого мали значні капітали, земельні угіддя, домоволодіння у великих містах України². Збільшений матеріальний рівень пилипонівчан, незважаючи на утиски російського уряду, дозволив закінчити в 1885 р. будівництво нового дерев'яного храму на честь Покрови Пресвятої Богородиці³. Розбіжності на релігійному ґрунті всередині громади, пов'язані з неприйняттям у 1863 р. Куренівськими монастирями знаменитого «Окружного послання», призвели до зведення у селі ще одного кам'яного молитовного будинку, що належав окружникам (націоналізований радянською владою в 1919 р.). Міцність віри пилипонівчан не дозволила відібрати в них дерев'яний храм, за який у 1930-х рр. старообрядці заплатили десятками життів⁴. Їхня глибока побожність, тісний духовний зв'язок із Куренівським тримонастир'ям, призвели до того, що при храмах сформувалися значні зібрання богослужбової, учительної і співочої літератури, так само як комплекти необхідних для проведення домашньої служби книг в кожному багатому будинку, будинках

* Тут і далі слово «старообрядницький» та похідні від нього подаються у варіанті автора допису (*прим. ред.*).

¹ Таранець С. Старообрядчество Подолии. – К., 2000. – С.172.

² Державний архів Вінницької обл. (далі – ДАВО). – Ф.Р-6023. – Оп.4. – Спр.6003. – Арк.2; Архів Музею історії та культури старообрядства України (далі – АМІКС України). – Спогади старообрядців та про старообрядців. – Щоденник 1998 р. – Т.І. – Суржикова.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.846. – Спр.329. – Арк.1–1 зв.

⁴ ДАВО. – Ф.Р-6023. – Оп.4. – Спр.6003. – Арк.66; Там само. – Спр.8281. – Арк.25; Титатчук В. Голодомор 1932–1933 гг. в с. Пилипонове (свідення очевидців) // Судьба старообрядчества в ХХ – начале ХХІ вв.: история и современность: Сб. науч. трудов и мат. / Отв. ред. и сост. С.В.Таранец. – Вып.2: Сведения Г.П.Суржиковой. – К., 2008. – С.175.

ревних віруючих. Книжкові зібрання Покровського храму та приватних бібліотек поповнилися внаслідок ліквідації Куренівських монастирів у 30-х рр.⁵

Історико-археографічні та етнографічні експедиції до Пилипонівки-Бершадської мі почали організовувати з 1995 р. Системні польові дослідження проводилися в 1999, 2000, 2002–2005, 2008–2011, 2016, 2021 рр. Всього в Пилипонівці відбулося близько 30 експедицій, в результаті чого описано та отримано десятки стародруків і рукописів, понад 1 тис. цифрових фотографій, скановано більше 300 фотографій, що належать окремим сім'ям місцевих росіян, записаний обряд народження і хрещення дитини, весільний та поминально-поховальний обряди, десятки творів російського й українського фольклору у виконанні старообрядців. У 2011 р. в Бершаді відбулася II Міжнародна конференція «Доля старообрядства у ХХ – початку ХХІ ст.: історія та сучасність», у рамках якої під керівництвом І.В.Поздеевої проведено школу-семинар підвищення кваліфікації співробітників бібліотек, музеїв та архівів України, що працюють із книжковими пам'ятками кириличного шрифту XVI–XVII ст. У роботі школи-семинару взяли участь співробітники Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.С.Стефаника, Національної історичної бібліотеки України, Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г.Короленка, Кіровоградської обласної універсальної бібліотеки ім. Д.І.Чижевського, Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М.О.Островського, Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К.А.Тімірязева, Вінницького обласного краєзнавчого музею, Вінницького державного педагогічного університету ім. М.М.Коцюбинського, Національного музею Республіки Татарстан (Російська Федерація). Книжковою базою для проведення заходу послужили книги XVII–XVIII ст. із Покровського храму Пилипонівської старообрядської громади, оскільки в обласній бібліотеці м. Вінниця давніх стародруків не виявилось⁶.

Церковне зібрання стародруків та рукописів с. Пилипонівка витримало кілька описів. Так, його книжковий фонд був описаний 1974 р під час археографічної експедиції Московського держуніверситету ім. М.В.Ломоносова (не опублікований)⁷. Один із найповніших переписів виконано нами 2021 р., в тому числі в Покровському храмі описано 51 примірник, серед мешканців Бершаді – 20 примірників, які надійшли у фонд Музею історії та культури старообрядства України.

Отже в Покровському храмі Пилипонівської громади містяться десятки стародруків і рукописів, велика частина з яких видана Московським печатним двором у середині XVII в., Супрасльською та Почаївською друкарнями у другій половині XVIII в., Московською старообрядською друкарнею, Уральською старообрядською друкарнею та Київською друкарнею С.В.Кульженка на початку ХХ ст.⁸

Серед найдавніших книг слід відзначити напрестольне Євангеліє 1640 р. видання, повчальне Євангеліє 1652 р., загальну Мінею 1632 р. Храм володіє повним колом місячних Міней, виданих у Москві, зокрема у зібранні є груднева Мінея 1636 р., листопадава 1644 р., травнева, вереснева та жовтнева 1645 р., лютнева, червнева, липнева, серпнева

⁵ Таранець С. Куренёвское тримонастырь: история русского старообрядческого центра в Украине (1675–1935 гг.). – К., 1999. – С.82.

⁶ Таранець С. Отчёт о конференции: Проведена II Международная конференция «Судьба старообрядчества в ХХ – начале ХХІ вв.: история и современность» // Судьба старообрядчества в ХХ – начале ХХІ вв.: история и современность. – Вып.6. – К., 2013. – С.26.

⁷ АМІКС України. – Матеріали історико-археографічних та етнографічних експедицій. – Опис зібрання стародруків та рукописів храму Покрови Пресвятої Богородиці, м. Бершадь, Вінницька обл. – Експедиція 2 листопада 2021 р.

⁸ Там само.

1646 р., січнева 1649 р., два примірники березневої Мінеї, датовані серединою – другою половиною XVII в. Громада має й пізніші видання, серед яких слід назвати Мінею загальну, що побачила світ у Супраслі 1789 р., Мінею святкову початку XIX ст., а також ще один аналогічний примірник, включений у загальне видання разом із Тріоддю Пісною і Тріоддю Цвітню. Крім того, пилипонівські старообрядці служать по трьох інших Тріодях: двох Цвітніх, виданих у Москві 1648 р та наприкінці XVIII ст., і Пісній, випущеній Уральською старообрядською друкарнею в 1910 р. Крилошани використовують Церковний устав, що датується кінцем XVII в. (останні аркуші втрачені)⁹.

Покровський храм має коло Прологів і повчань. Тут слід назвати літній та осінній Пролог кінця XVIII ст., два примірники зимового Прологу, датованих другою половиною XVII ст. та другою половиною XIX ст. (останні аркуші втрачені), Повчання, видане у Супраслі 1783 р., Златоуст, надрукований у Почаєві наприкінці XVIII ст. При здійсненні богослужінь використовуються Часослови й Часовники, котрі здебільшого потребують реставрації. Серед примітних екземплярів слід назвати Часослов, виданий у Супраслі 1793 р., чотири Псалтиря, що датуються кінцем XVIII ст., початком XIX та XX ст.

У 1912 р. Московська старообрядська друкарня підготувала Канонник. Є кілька примірників Октаю на всі «гласи», зокрема на 1–4 гласи, виданий у Москві 1649 р., та Октай на 5–8 гласи другої половини XVII ст. Крім того, громада володіє двома примірниками видань Київської друкарні С.В.Кульженка – це Октай на крюках 1909 р. та Ірмоси на крюках 1912 р. видання. Початком XX ст. датується Шестоднів Московської старообрядської друкарні 1913 р. та Апостол 1915 р. видання.

Крім стародруків громада володіє кількома рукописами. В основному це книги, які зараз не використовуються при богослужінні. Серед них насамперед слід назвати Празники на крюках кінця XVIII ст. та початку XIX ст., Обідниці на крюках кінця XVIII ст. і початку XIX ст., рукописний Октай на 1–4 гласи першої половини XIX ст. Майже на всіх книгах і рукописах проставлені печатки «Покровская старообрядческая церковь с. Пилипоновка Бершадского р-на», а на березневій Мінеї другої половини XVII ст. є ще й штамп «Киевская община старообрядцев, приемлющих священство Белокриницкой иерархии». В даний час крилошани віддають перевагу новим книгам, надрукованих більшим шрифтом¹⁰.

Про давню історію книг розповідають численні записи на аркушах. Зокрема на перших листах загальної Мінеї, виданої у Супраслі 1789 р., є запис: «Сия книга принадлежит Андриюшкову Трофиму Кирилловичу» (це прізвище було одним із найвідоміших на Пилипонівці). Про широку географію побутування книг свідчать численні записи на сторінках Октаю 5–8 гласів, що відносяться до другої половини XVII ст., у тому числі: «Сия книга Эраста Г. Карташова куплена в посаде Воронок¹¹ в властвование в 1894 20 сентября», квітневої Мінеї початку XX ст.: «Сия книга с. Кимры¹² Ивана Андреева Лужина». Датована кінцем XVIII ст. Тріодь Цвітня містить посторінкові записи та записи на форзаці, серед яких: «1859 года 19 июня. Сия книга принадлежит богородскому купецкому сыну Федору Викулову Митюшину»¹³ та посторінкові: «Сия книга Триодь Цветная». Багатий

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Старообрядський посад у Чернігівській губернії (нині Брянська обл. Російської Федерації).

¹² Село у Тверській губернії, 1917 р. отримало статус міста. У другій половині XVIII ст. фактично стало центром російського взуттєвого промислу. Старообрядці Лужини були тут відомими купцями. До цього часу зберігся їхній будинок, споруджений у стилі модерн.

¹³ Швидше за все купець Ф.В.Мітюшин проживав у с. Богородське Нижегородської губернії. В 1923 р. воно стало містом Богородськ.

записами ХІХ ст. Часослов другої половини ХVІІІ ст., серед яких «1808 г. марта 10-го приставилась раба Божия Евдокия Васильева Шпалова. Супругу на память его мученика Кондрата», «Отец Петр Павлов священноиерей помер ноября месяца 4 дня 1819 года», «От книг крепости ростовского купца Ивана Прокофьева сына Соколова». На перших аркушах цвітної Тріоди, виданої в Москві 1648 р., міститься запис: «Сия книга принадлежит Осипову Егору Родионовичу». Є записи власників в Октаї 1649 р. видання: «Сия святая книга Октай принадлежит Фоме Петровичу Блихину (підпис)». У рукописній Обідниці кінця ХVІІІ ст. відзначено: «Перешла во владение богомольная книга Обедница Андрею Герасимовичу Баранову в 1903 году» та «В.Ф.Гусева 7 января 1886 г.». У виданих 1910 р. Московскою старообрядською друкарнею Канонах Тихвінській Пресвятії Богородиці та праведнику Симеону Богоприїмцю фігурує запис: «Сии каноны Артемия Питровича Самсонова». У зимовому Пролозі, що датується другою половиною ХVІІ в., на форзаці міститься запис: «Сия святая и богодуховенная книга нарицаемая Пролог принадлежит Трофиму от. Гребенщикову», яка констатує факт належності цієї книги старообрядському священику Стефанію Гребенщикову, котрий служив у тому числі й у Пилипонівській церкві. Запис на форзаці в Повчанні 1783 р. також свідчить про побутування цієї книги в с. Пилипонівка: «Сия книга принадлежит Василию Феодоровичу Юрову».

У результаті численних експедицій у Музеї історії та культури старообрядства склалася представницька колекція стародруків і рукописів, отриманих у Пилипонівці від різних осіб. Так, 2001 р. настоятель Покровського храму о. Леонід Волюков передав музею церковний договір із місцевою владою на безкоштовне, безстрокове користування храмом¹⁴. У 2002 р. з Покровського храму отримано Синодик початку ХХ ст., який раніше належав Парамону Леоновичу Юрову¹⁵. У 2003 р. Г.В.Юрова передала поминання Петра Марковича Кравцова, написане в 1905 р. в Пилипонівці-Бершадській¹⁶. У 2009 р. голова громади П.Д.Глазов передав Псалтир середини ХVІІІ в. (втрачені останні аркуші)¹⁷. У 2010 р. П.К.Кольцова передала рукописний лист «Егда идеши в путь», що належав її батькові Климові Ветрову¹⁸. У 2016 р. редактор газети «Бершадський край» Ф.Х.Шевчук передав червневу Мінею, швидше за все видану в підпільній старообрядській друкарні. У книзі міститься запис: «Сия богодуховенная книга глаголемая Пролог Павла Степановича Немилова подарена епископу Петру лета от сотворения мира ЗУЛИ¹⁹ месяца сентября одиннадцатого. Василий Акимович Кобзин»²⁰. Бібліотеці Куренівського чоловічого монастиря належав Псалтир, що датується другою половиною ХVІІ ст. Він був отриманий 2016 р. від дяка Г.Ф.Толстова під час проведення чергової історико-археографічної та етнографічної експедиції. Про належність цієї книги до бібліотеки Куренівського чоловічого монастиря свідчить запис: «[...] Куренёвского монастыря куплена настоятелем иноком Геннадием»²¹. У 2021 р. від М.Ф.Шкатової отримано Поминання, написане 1872 р. Федотом Федоровичем Перфіловим²². У цьому ж році від Г.Д.Юрової отримані мемуари (у двох частинах) місцевого уродженця Андрія Попова²³.

¹⁴ АМІКС України. – Журнал реєстрації експонатів. – Р-10.

¹⁵ Там само. – Синодик П.Л.Юрова. – Р-17.

¹⁶ Там само. – Поминання П.М.Кравцова. – Р-22.

¹⁷ Там само. – Псалтир. – СТ-37.

¹⁸ Там само. – Егда идеши в путь. – Р-49.

¹⁹ 1930 р. Очевидно мається на увазі єпископ Петро (Глазов).

²⁰ АМІКС України. – Журнал реєстрації експонатів. Мінея (червень). – СТ-64.

²¹ Там само. Псалтир. – СТ-62.

²² Там само. – Поминання Ф.Ф.Перфілова. – Р-78.

²³ Там само. – Пономарёвы. Мемуары А.Попова. – Р-76, 77.

У 2008 р понад десяток стародруків і рукописів передав музею колишній пилипонівський житель професор Слов'янського університету в Москві В.Ю.Суржиков. Серед рукописів слід назвати Празники на крюках останньої чверті XVIII в., Празники на крюках другої половини XIX ст. (втрачені перші та останні аркуші), Обідницю на крюках кінця XVIII в., Октай на крюках першої половини XIX ст. (втрачені перші та останні аркуші), Монастирський чин постригання у ченці кінця XVIII ст.²⁴ В.Ю.Суржиков передав 5 стародруків, серед яких весняний Пролог 1793 р. видання, літній Пролог другої половини XIX ст., Повчання Єфрема Сиріна та авви Дорофея, видане 1780 р. у м. Вільно, Святці 1857 р. та Часовник 1786 р., в якому містяться численні рукописні вставки²⁵.

Отже висока релігійність старообрядців с. Пилипонівка дозволила зосередити в їхніх руках помітні комплекси історичних джерел. Особливою цінністю відрізняється зібрання книг Покровської церкви, що має велику кількість примірників першої половини – середини XVII ст., причому таких, якими не володіє Вінницька обласна бібліотека. Їх збереження багато у чому забезпечується наявністю у храмі поліцейської сигналізації. Загалом нами описано 71 стародрук і рукопис, 20 з яких поповнили зібрання Музею історії та культури старообрядства України.

²⁴ Там само. – Празники на крюках. – Р-36; Празники на крюках. – Р-37; Обідниця на крюках. – Р-38; Октай на крюках. – Р-39; Монастирський чин постригання в ченці. – Р-40.

²⁵ Там само. – Пролог (весна). – СТ-29; Пролог (літо). – СТ-30; Повчання Єфрема Сиріна та авви Дорофея. – СТ-31; Святці. – СТ-32; Часовник. – СТ-33.